ISSN-2320-4439
RNI No MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multi[illegible] Research Journal

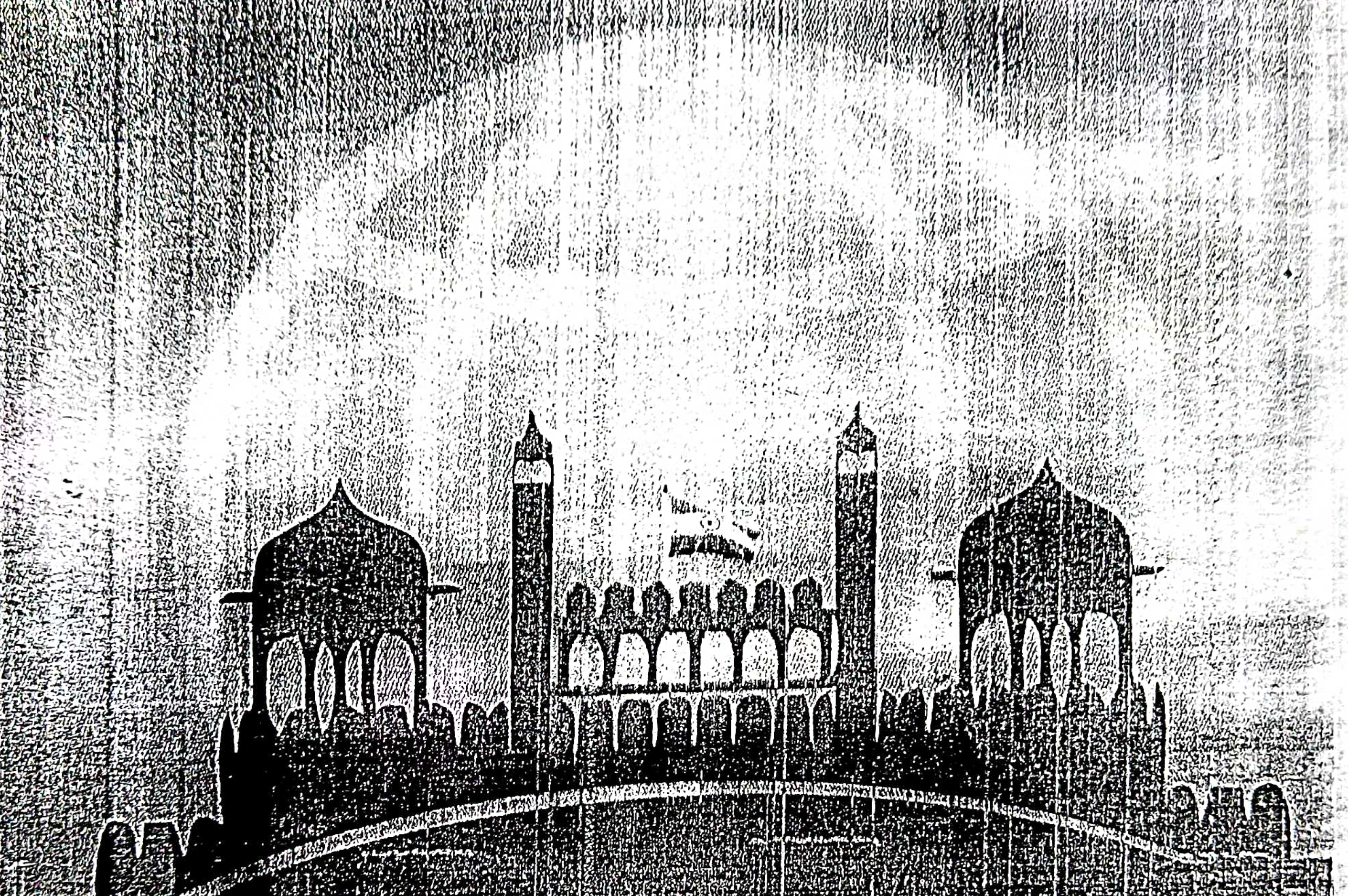

ART'S I COMMERCE I SCIENCE I SOCIAL SCIENCE I
EDUCATION I MANAGEMENT I MEDICAL I ENGINEERING & IT I
LAW I PHARMACY I PHYSICAL EDUCATION I AGRICULTURE I
JOURNALISM I MUSIC I LIBRARY SCIENCE I

Editor Dr. Sadashiv H. Sarkate

44	दलित कवितेची शैली: (मराठी [illegible])	[illegible] दिनेश जाधव	258-269
45	लावणी : एक नृत्यप्रकार	डॉ. प्रा. अनिल बळीराम बांगर	270-276
46	विज्ञानकथाकार : डॉ. जयंत नारळीकर	प्रा. डॉ. सुनिता प्रदिप रंगारी	277-284
47	'मित्र' कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा	कु. गायकवाड सविता श्रीपती	285-292
48	अन्वा मंदिरावरील एकमेव अद्वितीय कामशिल्प	प्रो. डॉ. अरविंद सोनटक्के,	293-297
49	महात्मा गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य	प्रा. लहु बाबुराव राठोड	298-300
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक धोरणाला प्रभावीत करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,	301-306
51	प्रवासवर्णन प्रेरणा प्रयोजन व्याप्ती व वेगळेपणा	सुप्रिया राजाराम गांवकर	307-312
52	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या डाव्या व उजव्या मेंदूच्या प्रबलतेचा अभ्यास	डॉ. जयश्री बळीराम पाटील	313-318
53	कोपेश्वर (खिद्रापूर) मंदिरातील शिल्पांचा शोध.	आदित्य फडके	319-328

लावणी : एक नृत्यप्रकार

प्रा.डॉ. [illegible]

(मराठी विभाग प्रमुख)

[illegible] महिला महाविद्यालय, [illegible], ता. [illegible] जि. [illegible]

गोदावरी नदीच्या पाण्यावर पोसलेली झालेली आणि [illegible] सहज प्रवृत्तीप्रमाणे वाढणारी महाराष्ट्रातील लोकसंगीताची परंपरा [illegible] यांच्या संगे [illegible] कथा आणि अध्यात्माची वाणीही बोलू लागली. [illegible] लोकसंगीताचे विश्व [illegible] देखील नागरी संस्कार असलेले [illegible] संगमावर पूर्ण होते. इसवी सनाच्या [illegible] आलेले लोकजीवनाचे [illegible] जतन करणारी लावणी लोकनृत्य आणि अभिजात नृत्य यांच्या संगमावर उभी आहे. या संगमावर नागर आणि अनागर या दोन्ही परंपरा [illegible] दिसतील. लोकवाङ्मय आणि अभिजात साहित्य परस्पराशी एकरूप झाल्याचे दृश्य या संगमावर दिसते. लोकसंगीत आणि शास्त्रीय संगीत यांचे संमीलनदेखील या स्थळी आढळून येईल. या सर्व विशेषांमुळे लोकरंजन करण्याचे एक आगळेवेगळे सामर्थ्य लावणीच्या अंगी असल्याचा प्रत्यय येतो.

भागवत संप्रदायात विष्णूच्या दहा अवतारांपैकी श्रीकृष्ण हा पूर्ण अवतार मानण्यात येत असतो. संगीताच्या परंपरेत देखील लावणी हा पदबंध संगीताचा पूर्णावतार ठरतो. गीत, वाद्य आणि नृत्य हे संगीताचे तिन्ही घटक कमी अधिक प्रमाणात अथवा गौणप्रधान भावाने सर्वच पदबंधात असतात. लावणीत या तिन्ही घटकांना सारखेच प्राधान्य असल्याने हा पदबंध संगीताचा पूर्णावतार ठरतो.

संगीताच्यासर्व घटकांना सारखेच महत्त्व लावणीत का व कसे येते ?

लावणीचा आकृतिबंध आणि तिची आविष्कार - पद्धती या प्रश्नाचे उत्तर देऊ शकते. लावणी हा केवळ गीतप्रकार नाही. किंवा निखळ नृत्य [illegible] नाही. गीत आणि नृत्याभिनय यांच्याद्वारे भावाविष्कार करून श्रोत्यांना रसप्रत्यय [illegible] हे लावणीचे उद्दिष्ट असते. या उद्दिष्टाच्या पूर्तीच्या दृष्टीने गीत, वाद्य आणि नृत्य या संगीताच्या तिन्ही घटकांना सारखाच भार उचलावा लागतो.

महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाशी एकरूप झालेला मनोरंजनाचा [illegible] अविष्कार म्हणजे तमाशा, लावणीचा स्रोत मांगल्याच्या [illegible] गीतात आढळतो. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात राजा सातवाहनांच्या वंशातील 'हाल' नावाच्या कलाप्रेमी राजाने 'रतिनाट्य' निर्माण केले. यात तमाशाची बीजे आढळतात. संत नामदेवांच्या काळी 'संगत,खेळ तमाशा' या नावाने हा प्रकार माहित होता. उत्तर

पेशवाई काळात तमाशाला राजाश्रय मिळाला. शृंगार प्रधान लावण्यांच्या बरोबरच दर्जेदार लावण्या, सवाल-जबाब लिहून आणि सादर करून शाहीर रामजोशी, होनाजी बाळा, अनंत फंदी, प्रभाकर, सगनभाऊ, परशराम, पठ्ठेबापुराव या सारख्या शाहिरांनी अनेक लावण्या लिहिल्या. तमाशात त्या सादर केल्या आणि प्रकार लोकप्रिय केला. पेशवेकालीन तमाशात गण, गौळण, लावणी, भेदिक, मुजरा असे पाच प्रकार सादर करत असत. उमा बाबूंनी पहिला वग-मोहना बटाव लिहिला आणि तमाशात वगनाट्य सादर होऊ लागले. पठ्ठेबापुरावांनी गण, गौळण, लावणी, भेदीक यांची दर्जेदार रचना करून त्यांना उंची मिळवून दिली. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांनी तमाशाचे रूपांतर लोकनाट्यात केले त्यातून तमाशा या लोककलेला [illegible] रूप देण्याचा प्रयत्न केला.

लावणीने भेदिकाची लावणी, आध्यात्मिक लावणी, गवळण ही सारे ... स्वीकारली. प्रणय किंवा शृंगार हा बाज्या-मुरळीतून घेतला. लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षण घडवण्याचे काम तमाशाने केले. खुमासदार पदलालित्य, रसपोषक हावभाव, लयबद्ध शब्दरचना, ताल धरायला लावणारे संगीत यामुळे लावणी लोकप्रिय झाली.

'लावणी' शब्दाची व्युत्पत्ती :

आविष्कारपद्धतीत असलेले हे निराळेपण ध्यानात न ठेवल्याकारणाने लावणी या शब्दाच्या व्युत्पत्तीसंबंधानेही अनेक मते मांडण्यात आली आहेत. शेतात लावणी करताना म्हटले जाते ते लावणी गीत, अशी एक व्युत्पत्ती आहे. पण लावणी हे लोकगीत असले, तरी कृषीगीत नाही. 'लवण' म्हणजे सुंदर त्यावरून 'लावण्य' या भाववाचक नामाप्रमाणे स्त्रीसौंदर्यवर्णनपर काव्य म्हणजे लावणी अशीही व्याख्या केली जाते. पण सौंदर्य या अर्थी लावणी हा शब्द मराठीत वापरलेला कुठे आढळत नाही. व्युत्पत्तीकोशकारांनी लावणीचे मूळ 'लापनिके'त शोधले आहे. लापनिक म्हणजे आध्यात्मिक कूटप्रश्नात्मक संस्कृत रचना. लापनिका हा शब्द संस्कृत वाटत असला, तरी तो संस्कृतांत आढळत नाही असे म. वा. धोंड सांगतात. पा. दा. गुणे यांनी 'प्राकृत-अपभ्रंश वाङ्मयावरील निबंधात' लापनिका म्हणजे ग्रामीण गीते असा अर्थ दिला आहे. यावरून मुळात ही गोष्ट अपंडिती आणि म्हणून अशिष्ट समजली जात असावी, असे दिसते.

लावणी हा शब्द मराठी काव्यप्रकार आहे असे सांगून म. वा. धोंड यांनी लावणीची स्वतंत्र व्युत्पत्ती दिली आहे. 'लावणे' या क्रियापदापासून 'रचना' या अर्थी लावणी हे नाम सिद्ध होते. 'शोभिवंत किंवा सुभग रचना' या अर्थाने शाहिरांनी आपल्या काव्यास 'लावणी' हा शब्द योजला असावा, असे म. वा. धोंड यांना वाटते. लावणीच्या आधीच्या संतवाङ्मयातील गौळणी, विराण्या, भारुडे, पदे इत्यादी गीतांत या परंपरेची चिन्हे स्पष्टपणे पाहावयास मिळतील. यावरून लावणीच्या अस्सल मराठी स्वरूपाची आणि परंपरेची खात्री पटते. 'जी हृदयाला चटका लावते ती लावणी' अशी लावणीची काव्यात्म पण संदिग्ध व्याख्या अ. रा. कोल्हटकरांनी केली आहे. त्यापेक्षा' सर्वसामान्य जनांच्या

मनोरंजनाकरिता त्यांना रुचतील अशा लौकिक, पौराणिक वा आध्यात्मिक विषयांवर रचलेली, डफ वा ढोलके यांच्या तालावर विशिष्ट प्रकारे म्हटलेली खटकेबाज व ठसकेदार पद्यावर्तनी वा भृंगावर्तनी जातिरचना म्हणजे लावणी' ही म. वा. धोंड यांनी केलेली लावणीची व्याख्या अधिक समर्पक वाटते.

होनाजीचा आजा सातप्पा (हा पूर्वपेशवाईच्या अखेरच्या काळात होऊन गेला) याची लावणी आज उपलब्ध असलेल्या लावण्यांत सर्वांत जुनी आहे. यापूर्वी 'दासविश्रामधामा'त आत्मारामबुवांनी रामदासांची म्हणून 'ऐक सजणा, मनमोहना, संपली पहाली कवणाची जाईल मग या जाइल वाया, उसणी आणिली पांचाची ही लावणी ग्रंथनिविष्ट केलेली आढळते. याही पूर्वीच्या काळात जावयाचे झाल्यास 'संतकवींच्या आधीपासून चालत आलेल्या लोकगीतांतून लावणी उत्क्रांत' झाल्याचे आढळते. संतकवितेतील गौळणी आणि विरहिणींमधील भावदर्शनाचे स्वरूप लावणीपेक्षा फारसे वेगळे नाही. पंडित कवींची राधाकृष्ण प्रेम, कृष्ण, गोपी, विलास यांसारख्या विषयांवरील आख्याने लावणीशीमिळतीजुळतीच आहेत. मध्वमुनीश्वर आणि अमृतराय यांच्या कवितेत तरी लावणीची पूर्वावस्था स्पष्ट स्वरूपात दृग्गोचर होते. लावणीची कुलपरंपरा अशी आहे. लावणीलापुढे रागदारीची जोड मिळाली आणि तमाशाच्या फडातून ती कलावंतिणीच्या बैठकीत शिरली. लावणीचे पुढे शृंगारिक गाने झाले.'

महाराष्ट्राची लोककला किंवा लोकनृत्य म्हटल्यावर सारे जगर्दिलाने 'लावणी' नृत्याचेच नाव घेतात, एवढी लावणीची ठसकेदार मुद्रा मराठी रसिकांवर उमटलेली आहे. मात्र या कलाप्रकाराला प्रतिष्ठा कधी मिळाली नाही. कारण तमाशात सादर केली जाणारी लावणी म्हणजे कामोत्तेजक भावभावनांचे छचोर दर्शन असेच मानले गेले. तमाशा किंवा लावणी ही कला तिच्या अंगभूत लावण्यामुळे-सौंदर्यामुळे गावकुसाबाहेरून गावातील मंडळींना खुणावत राहिली. त्यामुळेच लावणीकला गावकुसाबाहेर राहूनही मृत पावली नाही. महाराष्ट्रातील इतर अनेक लोकनृत्य त्यांचे स्वत्व पांढरपेशी कलांच्या प्रभावापुढे गमावत असताना लावणी मात्र तिचे अस्सल रांगडेपण टिकवून आहे. लावणीकलेला स्वतःचे स्वत्व टिकवणे शहरी संस्कृतीचा व कलांचा स्पर्श न झाल्यामुळे शक्य झाले आहे.

लावणी गेल्या दोन-तीन दशकांत मात्र पांढरपेशांचेही मनोरंजन करताना दिसत आहे. त्या कलेने अनेक बदल-स्थित्यंतरे पचवली आहेत. लावणी पेशवाईच्या अस्ताबरोबर संपली असे वाटत असतानाच, खोलवर घुसवली गेलेली ती कला जमिनीच्या आतून बाहेर पडून आकाशाच्या दिशेने वर उन्मुक्तपणे फोफावलेली, बहरलेली जाणवते. मराठी सारस्वताच्या गेल्या साडेसातशे वर्षांत संतांचे आणि पंतांचे साहित्य जसे टिकून राहिले तद्वत संतांचे म्हणजे शाहिरांचे लावणीवाङ्मयही टिकून राहीले, कारण लावणी रचनाकारांनी लावणीमध्ये जनमानसाचा, समाजाच्या विशिष्ट भावनांचा वेध घेतला आहे.

लावणीचा अभ्यास प्रामुख्याने लावणीच्या शैलीच्या अंगाने झाला आहे. त्यामुळे लावणी म्हणजे काय, लावणीत हाताळले गेलेले विषय या अनुषंगाने लावणीवर चर्चा होत राहिली. परंतु तिच्या [illegible] सादरीकरणाबद्दल कमी लिहिले गेले आहे. लावणी ही तमाशातील गण-गवळण-[illegible] या शृंखलेतील एक अंग असल्यामुळे 'तमाशातील एक उपांग' एवढ्या मर्यादित दृष्टीकोनातून लावणीकडे पाहिले गेले. लावणीचे जे स्वरूप [illegible] बघायला मिळते त्यातून 'लावणी' या शब्दाचा नेमका अर्थबोध होत नाही.

लावणीतील 'गण' आणि 'गौळण' :

लावणी हा केवळ छंद असता तर एवढ्या खोल पाण्यात शिरण्याचे कारण नव्हते. गेय आणि अभिनेय असल्याने हा प्रकार दृश्य--श्राव्यात्मककाव्यात मोडतो. उत्तर-पेशवाईत केवळ बैठकीच्या लावण्यांनाही महत्त्व होते. 'संगीतबारी' या नावाने ही परंपरा आजही चालू आहे. परंतु, लावणीचे ते अंशदर्शन आहे. समग्र असा आविष्कार नव्हे. संगीत-बारी केवळ कंठ्यसंगीताच्या शौकिनांस समाधान कारी ठरते. परंतु, लावणीचा सर्वांगीण आस्वाद घडतो तो रंगपीठावर. सोंगाड्याच्या सहयोगाने नायिकेने केलेल्या गृहीत-कृत्यांतून (Make dediene) विशिष्ट वातावरण निर्माण होऊ लागते. त्याचे स्वगत आणि प्रेक्षकांशी त्याने केलेले हितगुज यांच्या योगाने वातावरणात रंग भरले जातात. वाद्यांच्या साथीने गीतांतील भावांना अधिक प्रधानता येऊ लागते. नायिकेची नृत्य-गायन या सर्वांवर कळस [illegible] सोंगाड्या नसेल तर लावणी उभी राहू शकणार नाही. वाद्यांची साथ नसेल तर लावणी रंगणार नाही. आकर्षक गीत आणि नायिकेचा गोडगळा एवढ्या भांडवलावर लावणी आस्वाद्य होत नाही. गीत-वाद्य आणि नृत्य-नाट्य यांचासुयोग्य सवांद साधला तरच लावणी प्रेक्षकांना 'रसनिमग्न' करू शकते.

लावणीचे कार्यक्रम सादर करताना पाळण्यात येणारा क्रम या प्रकाराचे स्वरूप समजून घेणाच्या दृष्टीने उपकारक ठरतो. प्रथम 'गण' होतो. नृत्यदेवता गणराय आणि इतर देवादिकांना गणाच्याद्वारे आवाहन होत असते. गणानंतर येते गौळण. पण ती रंगपीठावर प्रवेश करण्यापूर्वी सोंगाड्या व त्याचे साथीदार यांच्या संवादातून मथुरेला जाणाऱ्या वाटेचा मार्ग उभा राहतो. पाच-सात गौळणी पाठोपाठ येतात. त्यांची वाट 'कृष्णाचे सवंगडी' अडवितात. उभयंतात बोलाचाली होते. हे चालू असतानाच नायिकेचा प्रवेश होतो आणि नृत्याभिनयासह गौळण रंगपीठावर आकार धरू लागते. गौळण सादर झाल्यावर स्फुट लावण्या गाण्यात येतात किंवा एखादे आख्यान या वग रंगभूमीवर उभा राहतो. शेवटी नाटकातल्या भरत वाक्याप्रमाणे मुजरा [illegible] होतात. नांदी आणि भरतवाक्य ही संस्कृत अभिजात नाटकातील दोन टोके गण आणि मुजरा यांच्या स्वरूपात लावणीच्या प्रयोगात कायम राहिली आहेत. नृत्यप्रधान नाट्यप्रयोग हे लावणीचे स्वरूप [illegible] स्पष्ट होते.

मराठी लावणी मराठी भाषेइतकीच पुरातन असली तरी उपलब्ध साहित्याच्या आधाराने या वाड्मयप्रकाराचा विकासकाळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न अभ्यासकांनी केला आहे. कै. म. ना. सहस्रबुद्धे यांच्या मते सातप्पाची लावणी सर्वांत जुनी ठरते तर डॉ. गोरक्षनाथ शिवलिंग हा प्राचीनतम लावणीकार मानतात. तथापि, 'लावणीची परंपरा ज्ञानेश्वर काळापर्यंत पोचते' या विषयी या दोघा विद्वानांचे एकमत आहे.त्याची कारणे मात्र भिन्न आहेत. संतवाङ्मयातील कूट रचना शाहिरी वाङ्मयाचेमूळ असून अशा रचना ज्ञानेश्वर काळाइतकीच पुरातन असल्याने तोच लावणीचा उद्गमकाळ ठरतो असा डॉ. मोरजे यांचा युक्तिवाद आहे. ही मते अमान्य करूनही 'लावणी मराठी भाषेइतकीच पुरातन आहे' या मतास बाध येत नाही. प्रकाश उपलब्ध शाहिरी वाङ्मय इ.स.१६०० पासूनचे असून इ.स १८५० पर्यंत शाहिरांनी कवने रचलेली आहेत.

इ.स १६००ते इ स.१८५० या शतकाच्या कालावधीचे स्थूलमानाने तीन कालखंड पडतात.

१) पेशवाईपूर्व काळ -- या कालखंडात अध्यात्म, भक्तिभाव यांकडे लावण्यांचा कल अधिक दिसतो देवांचा शृंगार आणि मानवी शृंगार यांच्या सीमारेषा औचित्यपूर्ण रीतीने सांभाळलेल्या या काळातील रचनांत दिसून येतात.

२) पेशवेकाळ-पूर्वार्ध – या काळात आध्यात्मपर लावण्यांत खंड पडला नाही. तथापि, देवांच्याशृंगाराची चित्रणे आणि मानवी शृंगारभावनांचे दर्शन यांच्या सीमारेषा पुसट होत चाललेल्या आढळून येतात. उत्तान शृंगारपुर गीतांस अधिक महत्व येऊ चालले.

३) उत्तर पेशवाई – बैठकीची लावणी किंवा संगीतबारी या कालखंडात प्रतिष्ठा पावली. या काळात गायकीचा ढंग बदलल्या कारणाने रचनेवर त्याचा परिणाम घडणे स्वाभाविक होते. लावणी आणि शास्त्रोक्त संगीत यांचे साहचर्य प्रारंभापासूनच होते. मोगल राजवटीच्या शेवटच्या कालखंडात प्रणय-प्रधान शेरशायरी आणि हलकी-फुलकी गायकी यांना उत्तर भारतात प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. शास्त्रोक्त गायकीबरोबरच लावणीने या काळात हलक्या-फुलक्या गायकीचाही ढंग उचलला. संगीतात घडलेल्या परिवर्तनासंबधाने सविस्तर विवेचन पुढे स्वतंत्रपणे येईलच. या ठिकाणी फक्त लावणी-वाङ्मयातील स्थूल प्रवृत्तीचा निर्देश केला आहे.

लावणी वाङ्मयात कालमानानुसार काही स्थित्यंतरे घडली असली तरी तिचा नृत्यनाट्यात्मक पिंड मात्र या अडीच शतकांत मुळीच बदलला नाही. त्यामुळे या पदबंधाच्या सर्वसाधारण विशेषांची नोंद करता येते. लावणी प्रथमदर्शनी मनात भरते ती तिच्या ठसकेबाज ध्रुपदावरून. लावणीचे'तोंड' प्रेक्षकांच्या अंत करणावर चोलवर परिणाम करून जाते. उदाहरणार्थ पुढील काही 'मुखडे' पहा:

१) लटपट लटपट तुझं चालणं ग मोठ्या नख-याचं | बोलणं ग मंजुळ मैनेचं|| होनाजीबाळा

२)डुलत खुलत चाले, झुलत झुलत बोलता हाले हलकडी |

...न सारंगी सजीव सारंगी गरगार गरगार नयन परी फिरवली|| - प्रभाकर

...) झुलत झुलत डोलत कमर हलविल नख-यांनी

ठमाक घाल चौरंगी खबूतर इशारी मुरड्यांनी ||

...) गुलजार नार शृंगार करुन खुश-बाहल्

चाले ठमाक ठमाक, दावि धमधम पाउलि अति सुंदरी ||

...क्षकांनी उत्स्फूर्तपणे ठेका धरावा एवढी धमक या धृपदात लिहिलेली आहे.

...मारोप:

मराठी भाषा लोकप्रिय आणि समृध्द करण्यामध्ये मोलाचा वाटा आहे, तमाशा आणि त्यातही लावणी या नृत्य-प्रकाराचा. तमाशा हे गेल्या दोन शतकांपासून ग्रामीण मराठी माणसाची सर्वात लोकप्रिय लोककला आहे. सुरुवातीला मनोरंजनार्थ सुरु झालेल्या या कलेचा पाहता पाहता विकास होऊन ती सामान्य जन-माणसाच्या मुखात, बोलात सहज रुळून गेली. इतर कोणत्याही काव्य किंवा नाट्य प्रकारापेक्षा लावणी ही आपली अंगभूत सोपेपणा, मोकळा, दरावेगळेपणा, चटकदार बाज आणि चटपटीत शब्दरचना यामुळे सामान्य लोकांत लोकप्रिय झाली.

लावणी या शब्दाचा मूळ शब्द 'लावण्य-गीत'. एकार्थाने लावणी हा शृंगारिक काव्य-नृत्य प्रकार. लावणी जास्तीत जास्त शृंगार-रस-प्रधान असली, तरी त्यातील डोकावणारी धार्मिकता आणि समर्पण-भावना लपत नाही. भक्ती व शृंगार या दोहोंच्या संयोगातून तमाशाचा जन्म झाला आहे. लोकगीतांच्या माध्यमातून, सामान्य जन-मानसाला सहज समजू शकेल अशा रीतीने, रूढी-परंपरेने चालत आलेले आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान मांडले आहे. लोकगीतांच्यामाध्यमातून अध्यात्माची कडू मात्रा लोकांना सुभगपणे देणे ही महाराष्ट्राची जुनी परंपरा. एकनाथांचे भारुड, बहिणाबाईच्या ओव्या, समर्थांचे श्लोक ही त्याचीच उदाहरणे आणि इथे लावणी.

लावणी व पोवाडा यांच्या रचनाकारांना विशेष करून 'शाहीर' हे संबोधन आहे. पेशवाईत प्रभाकर, परशुराम, अनंत फंदी, रामजोशी, होनाजी बाळा, रामजोशी असे अनेक शाहीर झाले. त्यांनी अनेक रसदार रंगतदार लावण्यांची रचना करून माय-मराठीचे हे शिवार समृद्धीच्या कळसास नेऊन ठेवले. आगदी सुरुवातीच्या काळात खेडेगावातील जत्रेच्या वेळी गावकरी लोक यांकडून रात्रभर तमाशा करून घेत व त्याबद्दल त्यांना पायली-दोन पायली दाणे देत असत. हेच त्यांचे मानधन. ही प्रथा साधारणपणे १९२० पर्यंत होती. पुढे १९२५ पासून तमाशामध्ये नाच्या पोऱ्याऐवजी कोल्हाटणी आणि इतर स्त्रिया आल्या. सण, स्थानिक दैवतांच्या यात्रा, उरूस अशा प्रसंगी तमाशा हे एक मुख्य आकर्षण असे. ढोलकी, झांज, डफ, तुणतुणे, हलगी या मोजक्याच वाद्यांच्या साथीने लावणीनाट्याचे अद्भुत दंक-नादब्रम्ह निर्माण केले जाई. प्रथम गण, म्हणजे गणपतिस्तवन, नंतर गौळण, गौळणी मध्ये गोपीकृष्णाच्या प्रेमलीलांचे खुमासदार वर्णन केलेले असते. यातही आध्यात्मिक स्पर्श देण्यास शाहीर विसरले नाहीत.

यानंतर एखादा रंगबाजीचा फार्स केला जाई. कलगी-तुरा आणि मग मध्यरात्रीपर्यंत वगाचे लोकनाट्य. असा मराठी तमाशाचा एकंदर थाट असे.

कलगी-तुरा म्हणजे झगडा, जुगलबंदी. स्त्री आणि पुरुष यांचे भांडण. हे सवाल जबाब या स्वरूपात असते. कलगी आणि तुरा म्हणजे अध्यात्मातील अनुक्रमे माया आणि ब्रम्ह होय. या मायाब्रम्हवादालाच गुरुमार्गी विचारसरणीत शिव आणि शक्ती असे म्हणतात. शिव थोर की शक्ती? माया आधी ब्रम्ह? असा हा पुरुषप्रकृतीचा झगडा परंपरेने चालत आला आहे. अशा रीतीने अध्यात्माच्या बाळगुटीचा वारसा तमाशा आणि लावणीच्या मात्रेतून दिला जाण्याची परंपरा प्राचीन काळापासून चालत आली आहे आणि तिने मराठी भाषा विश्व बहारदार बनवले आहे.

१९५० पर्यंत तमाशा आणि लावणी हे कला-प्रकार उपेक्षित. काहीसे हीन दर्जाचे समजले जात. परंतु १९५० नंतर या प्रकारांना बऱ्याचअंशी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. यामध्ये मराठी चित्रपटांचा मोठा वाटा आहे, हे नाकारता येत नाही. चित्रपटातील लावण्यांमुळे लावणी ही महाराष्ट्राच्या मध्यम आणि उच्च मध्यमवर्गीय समाजाच्या दिवाणखान्यात शिरू लागली. आबाल-वृद्धांच्या मुखी घोळू लागली. पाहता पाहता लावण्यांनी इतकी लोकप्रियता मिळवली की झपाट्याने तमाशापट निघू लागले आणि मराठी चित्रपटसृष्टी लावणी-तमाशा यांनी पादाक्रांत केली.

अशा या लावणीचा जन्म पेशवाईत झाला आणि पानपतापासून पुढे सवाईमाधवरावाच्या कालखंडापर्यंत तर ती प्रत्यही बहरतच गेली. लावणीच्या जन्माचा आणि विकासाचा हा कालखंड म्हणजे मराठी साम्राज्याच्या ऐश्वर्याचा व अधिकारांच्या उपभोगाचा काळ होता. आता मराठ्यांना कोणी मोठा शत्रू उरला नव्हता. वैभवही अमाप मिळाले होते. परिणामतः ऐहिकसुखोपभोगाला आणि विलासाला ऊत येणे स्वाभाविक होते. कदर करणाऱ्या रसिकांपुढे विविध रंगढंगाच्या लावण्या नजर करणाऱ्या शाहिरांना यामुळे मोठा लोकाश्रय व राजाश्रय मिळू लागला. या काळात लावण्यांना उधाण आले.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) ओवी ते लावणी -- श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी, प्रकाशक -- डॉ. प्रभाकर मांडे,
का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे
२) मऱ्हाटी लावणी -- म. वा. धोंड, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई
३) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास -- ल. रा. नसिराबादकर
४) महाराष्ट्र सारस्वत -- वि. ल. भावे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
५) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास -- [illegible], महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे
६) मराठी शाहिरी वाङ्मय -- म. ना. सहस्रबुद्धे, [illegible] प्रकाशन, पुणे